

JOG, ERKÖLCS, VALLÁS

A címben szereplő fogalmak egymáshoz való viszonyára való reflexió – a „civilizációk harca”, az Európában különbözőképpen értékelt „multikulturalizmus”, a globalizáció és a globalizmus vagy a „kultúrák találkozásaként” aposztrofált korban – egyre fontosabbnak, kikerülhetetlenebbnek, sőt hovatovább létkérdésnek tűnik. Jelen gondolatébresztő tanulmányunkban ennek a viszonyrendszernek néhány alapvonására kívánunk reflektálni, rámutatva arra a nagyon sokrétű és szerteágazó problematikára, ami a címben szereplő valóságok egymáshoz való viszonyában rejlik.

Az Európa nyugati felének kultúrtörténetét sokáig meghatározó római katolikus vallás, erkölcsstan és jogrend egységes keretének kialakításában először az egyházi és a világi hatalom összeütközése, a pápa és a császár konfliktusa, az investitúra harc, majd a reformáció nyomán kialakuló felekezeti háborúságok jártak komoly elméleti és gyakorlati következményekkel. Ennek nyomán vált nyilvánvalóvá, hogy vallási, azaz immár felekezeti alapon nem lehet az államok békéjét még elvi szinten sem garantálni. Így született meg – jobb híján – az „*etsi Deus non daretur*” elv mentén a modern szekuláris jogrend. A felekezeti hovatartozást először a földesúr hovatartozása döntötte el (cuius regio, eius et religio). Később a vallás- és lelkiismereti szabadság az emberi jogok alapvető velejárója lett mind a szekuláris államok jogalkotása, mind a katolikus egyház II. Vatikáni zsinati tanítása szerint.

Európában a vallásosságnak egyre inkább a privát szférába való visszaszorulásával a hagyományosnak tartható erkölcsi rend is jelentős megrázkódtatásokon ment keresztül. Két emblematis eseményt említünk csak. A fogamzásgátló tabletták elterjedése révén a terhesség kockázata nélküli nemi élet lehetősége, valamint a '68-as generáció mindenféle tekintély elleni általános lázadása volt a kezdet. Ezt a folyamatot erősítette egyre több ország jogalkotásában a válás egyre könnyebbé váló gyakorlata, az abortusz legalizálása. Korunkban a folyamat az aktív eutanázia, a szexuális orientáció szabad megválasztása, az egynemű párok kapcsolatának a házassággal egyenértékű törvényesítése és ezen párok számára a gyermekek örökbefogadásának lehetősége van napirenden. Intoleráns kisebbségek a tolerancia nevében gyakran immár több helyütt arra is jogot formálnak, hogy a velük ellentétes többségi véleményeket elhallgattassák.

Az európai jogrend előtt álló legnagyobb kihívás az, hogy milyen legitimáció alapján alkosson jogszabályokat a vallás egyre csökkenő befolyásának, valamint az erkölcsi értékrend egyre széttartóbban pluralizálódó kontextusának összefüggésében úgy,

hogy a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a pusztán parlamenti többség elve alapján Hitler is törvényesen szerezte meg a hatalmat.

Ráadásul a posztkeresztény Európa, a maga vallási, erkölcsi és jogi evolúciójával ma új kihívásokkal szembesül.

Ennek legkomolyabb és legaktuálisabb formája az iszlám társadalom vallási, erkölcsi és jogi kontextusa, amelyben utalásszerűen két alapformát említünk. Az egyik a laikus Török állam, amelyet 1920-ban a svájci polgári törvénykönyv átültetésével hoztak létre. A másik alaptípus a premodern iszlám államok és társadalmak, ahol nem történt meg a vallás, az erkölcs és a jogrend megkülönböztetése és szétválasztása. Ezekben a társadalmakban nincs vallásszabadság, legfeljebb az iszlám hitre térés szabadsága. Az iszlám hitet elhagyók legszigorúbb büntetése a halál.

Tanulmányukban elsősorban a (nyugat-)európai helyzet részletkérdéseivel foglalkozunk. A bevezetőben felvázolt konfliktus bemutatásának a célja a reflexiók folytatására, kiszélesítésére és elmélyítésére való felhívás. A vallás, az erkölcs és a jog Európában önálló, de sokak szerint egymásra valamiként mégiscsak kölcsönösen vonatkozó értelmezési horizontok. Mások azt gondolják, hogy a három terület valamelyike képes a másik kettőt részhalmozéként magába integrálni és lényegi feladatait hiánytalanul ellátni.

Ezt a megfáradt, önelégült és még a saját önvédelmére is lustának tűnő Európát állítja most olyan kulturális, vallási, erkölcsi, jogi és demográfiai kihívás elé az iszlám, amelynek „többségi üzemmódjában” a három terület számunkra elképzelhetetlenül szoros egységet képez. Ezért fontos a vallás, az erkölcs és a jog hármának európai hermeneutikájával foglalkozni, hogy e területek egymáshoz való viszonyának jövőbeli, interkulturális jelentőségének távlatai is megnyílhassanak.

AZ EURÓPAI POSZTKERESZTÉNY HELYZET JELLEMZŐI

Nyugat-Európában a vallás, az erkölcs és a jog kellő megkülönböztetés nélküli összemosódása komoly félreértésekhez vezetett a legutóbbi időkben. Egészen addig, amíg a jogot alkalmasnak gondolták arra, hogy a társadalom egészét a maga teljességében irányítsa, nem vetődtek fel az égető kérdések. Napjainkra azonban kiderült, a jog önmagában alkalmatlan arra, hogy a társadalmat teljeskörűen szabályozza. A többkultúrájú társadalmakban egyértelmű, hogy önmagában sem a jog, sem az erkölcs, sem pedig a vallás nem alkalmas arra, hogy modern társadalmakat működtessenek. Ellenben egyre világosabb az is, hogy amelyik társadalomban nincs világos jog-, erkölcs- és vallástudat, az a társadalom képtelen a más kultúrákkal való kommunikációra és kooperációra. Lényeges tehát a fogalmak tisztázása. Az aktuális kulturális, vallási és erkölcsi válságok, a tömegbefolyásolás közvetlenné válása, a politikai élet technikai eszközökkel történő irányíthatósága, továbbá a multinacionális vállalatok sajátos normaalkotása újra felveti a régi kérdést: mi a jog, az erkölcs és a vallás viszonya?

A JOG, AZ ERKÖLCS ÉS A VALLÁS KÜLÖNBÖZŐSÉGÉRŐL

Mióta nyugaton a liberális államok a vallást, pontosabban annak szabad gyakorlását mint alapjogot, emberi jogot, alapvető szabadságjogot értelmezik, továbbá mióta az erkölcsöt valamiféle részleges közmeggyőződésnek tekintik, a vallás és az erkölcs a társadalom által szabályozható és egyre inkább perifériára szoruló valóságként jelenik meg. Az ember vagy az embert megjelenítő ész, ill. a társadalmi/hatalmi rendszerek a saját uralmuk alá próbálják gyúrni mind a vallást, mind pedig az erkölcsöt. A jog egyre markánsabban próbálja magába foglalni vagy helyettesíteni az erkölcsöt és a vallást.

Genealógiájában látszólag mindez megfelelt az általános elvárásnak. A jog legyen igazságos, a vallás normái jelenjenek meg a jogalkotásban, az erkölcsi meggyőződés táplálkozzon a vallásból. Az európai kultúrtörténetben a felvilágosodásig a világ rendje egyértelmű: Isten megteremtette a világot mint természetet, a természetből és az isteni akaratból következnek az erkölcsök, az erkölcsökből pedig a jog. A felvilágosodás óta a legjellemzőbben Immanuel Kant filozófiájában az ész és az erkölcs átveszi az elsőséget a vallástól, majd pedig napjaink jogpozitivizmusa (a vallást teljességgel zárójelbe téve és a magánszférába utalva) az erkölcs szabályozó képességét a jogra, mint eszközre testálja.

Emellett persze különböző meggyőződésű csoportok értelmezési horizontjain megmaradtak a korábbi elképzelések is, melyek szerint a jog az erkölcs és a vallás egymást valamiként bennfoglaló halmazokat képeznek, hol több, hol kevesebb átfedéssel.

Ez a felfogás nem fogadható el, mivel a vallás, az erkölcs és a jog különböző célok szerint működik. Noha mindhárom az ember önértelmezéséért felelős, mégis más-más célra irányultan és más-más módon köti be az egyént a közösségbe és a teremtett világba. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a vallás célja elsődlegesen az Isten–ember viszony meghatározása, az erkölcs primer módon az ember–ember viszonyt szabályozza, a jog pedig állam–állampolgár viszonyt rendez. Emiatt is reménytelennek tűnik, hogy a jogot kizárólag az erkölccsel alapozzuk meg, az erkölcsöt pedig csakis a vallással. Ugyanígy nem kellően megalapozott azt gondolni, hogy a jogrend képes lenne kiváltani az erkölcs vagy éppen a vallás szerepét. Nagyon fontos lenne ellenben azt belátni és hangsúlyozni, hogy egészséges ember és egészséges társadalom csak akkor létezhet, ha mind az egyénnek, mind a közösségnek megfelelő vallási, erkölcsi, jogi identitása és céljai vannak. Bármelyik hiányzik, előbb vagy utóbb az egyéni és közösségi lét értelmezhetetlen és fenntarthatatlan lesz.

Nem csak a célját, a kiindulópontját tekintve is különbözik egymástól a jog, az erkölcs és a vallás. Amíg a vallás a hitre mint az Isten és ember kapcsolatát megtapasztaló és kifelé is megélő, belső meggyőződésre épül, addig az erkölcs szabályai leginkább a közösség érdekében felismert észigazságokat tartalmazzák, a jog pedig a közjót is szem előtt tartó emberi akaratra támaszkodik elsődlegesen.

A FOGALMAK ELHATÁROLÁSA

A fogalmak pontosabb meghatározása érdekében mindhárom területet (jog, erkölcs, vallás) két szempontból, az elmélet és gyakorlat felől közelítjük meg. Az elmélet, az ortodoxia szempontjából, a fogalmat mint „*helyes véleményt*” (orthosz és doxa) írjuk le, és a fogalom mögött álló „*ideális*” tartalmat emeljük ki. A másik szempont az ortopraxis (helyes gyakorlat), amelyik az adott terület gyakorlati jelentésére koncentrálna. A fogalmak feltétlenségének ismeretével kapcsolatban utalunk a transzcendentális tapasztalatra.¹ A fogalmak tiszta formájának ismeretét meg kell különböztetni a gyakorlati alkalmazhatóság kérdéseitől.

Egy konkrét példával: attól, hogy adott esetben a gyakorlat szintjén (ortopraxis) nehéz eldönteni, mi a jó és mi a rossz, az ortodoxia szintjén még nem üresedik ki az erkölcsös cselekvésnek az a definíciója, hogy „*tedd a jót és kerülj a rosszat*”. A két kijelentés ugyanis más síkon érvényes. A jó és rossz fogalmának szükségszerű és abszolút különbsége minden emberben adott. Egy ember sem tudja azonban abszolút érvénnyel és minden körülmények között megmondani, hogy az adott cselekmény kizárólagos értelemben jó vagy rossz. Külön kell hát választanunk az ortodoxia és az ortopraxis szintjeit. A szükségszerű ideálist a szükségszerű gyakorlatitól. A kettő közti határ élesen kirajzolódik abban az értelemben, hogy az egyik szinten tett kijelentések nem cáfolják feltétlenül a másik szinten tett kijelentéseket. Attól, hogy valaki Allah nevében öl, még nem biztos, hogy a vallással, mint olyannal van gond. Azért, mert a jogrend megengedi az abortuszt, még nem biztos, hogy a vallásos lelkiismeretű ember számára ez nem minősül emberölésnek, és nem lesz erkölcsileg elfogadható.

Sokak, különösen egyes jogpozitivisták szerint, semmi értelme annak az „*üres bizonyosságnak*”, hogy van igazság, amit az ortodoxia szintjén fogalmazunk meg, azonban a későbbi gyakorlat szempontjából mégiscsak ez a kijelentés lehet minden gyakorlati cselekvésünk viszonyítási pontja, vallási, erkölcsi és jogi értelemben egyaránt.

Akkor is igaz ez a kijelentés, ha elfogadjuk, hogy az ortopraxis szintjén az igazságosság fogalmának nem felel meg a társadalmi valóság, mivel az igazságosság értékszubjektív, szemben a jogi érték objektív jellegével.² Az ortodoxia elemzési szintjén viszont nem fogadható el, hogy az igazságosságról szóló értékítéleteket ne tekintsük jogi értékítéleteknek. A jogot létrehozó és alkalmazó ember ugyanis nem tekinthet el az igazságosság feltétlenül adott háttértapasztalatától. Ha ezt megtenné, a „*törvény az törvény*” norma bármit – akár tömeggyilkosságot is – legitimálhatna.

A következőkben megvizsgáljuk az egyes alapfogalmakat az ortodoxia és az ortopraxis szempontjából.

¹ Weissmahr B.: *Isten léte és mivolta*. Róma, 1980. 24–35.

² Kelsen, H.: *Értékítéletek a jogtudományban*. In: Varga Cs.: *Jog és filozófia*. Budapest, 1998. (A továbbiakban: Varga, 1998.) 186.

VALLÁS

A vallás jelensége egyidős magával az emberrel. Mióta az ember emberként viselkedik, azóta vallásos lényként viselkedik. Nála magasabb erőket tisztel, temetkezik, hisz a túlvilágban. Amennyiben a vallás ópium lenne – ahogy ezt Marx állította –, úgy ezt az ópiumot maga az emberi szervezet termeli, a közösségi túlélés és az egyéni identitás megtalálása érdekében.³ A vallás lényege az embertől független „Szent”⁴ felismerése. A vallás önmagában sem nem jog, sem nem pusztán erkölcs. A vallás közvetlen Teremtő–teremtmény viszony, radikális és megmásíthatatlan alárendeltségben. A vallás célja az ember mint hiánylény teljességigényének betöltése.

Gyakori leegyszerűsítés, hogy a vallási törvényekből eredeztetik az erkölcsi, majd jogi szabályokat. Maga a jelenség egyáltalán nem új keletű, hiszen a szabályozás ilyen jellegű egymásra épülésének feltételezése már az ókori kultúrákban is általános volt. A római jog az első, ahol az elhatárolás megtörténik, a jog, mint önálló entitás – akár az erkölcsötől is függetlenül – meghatározásra kerül. Jézus Krisztus történelmi példájából tudjuk, a római bírónak nem kell feltétlenül tudnia válaszolni arra a kérdésre, hogy mi az igazság.

Ha azonban mélyebben szemügyre vesszük a kérdést, rögvest kiderül, hogy a vallások szent könyveiben szereplő parancsok, „törvények” nem tekinthetők sem pusztán erkölcsi, sem közvetlen jogi szabályoknak. Ezek a parancsok nem alkalmazhatóak direkt módon, azokat a gyakorlati törvénytárgyak teszik ténylegesen érvényesíthető szabályokká. Általánosítva mondhatjuk, hogy a Tízparancsolatot a világ minden vallásos embere elfogadja. De milyen keveset érünk ezzel, amikor a Tízparancsolat gyakorlati megvalósításáról van szó. A „*ne ölj*” parancs látszólag egyértelműnek tűnik. A „*szent*” háborúk során mégis ölnék a parancsot megtartó emberek, és az áldozati állatokat minden további nélkül elpusztítják. Helytelen lenne ebből azt a következtetést levonni, hogy Isten rossz jogalkotó, vagy hogy a vallásos ember Isten nevében bármit megtehet. Egyszerűen csak világosan szét kell választani a vallást, az erkölcsöt és a jogot. Isten parancsának (a vallásnak) a célja elsődlegesen az ember létértelmének a felmutatása, az Isten–ember viszony meghatározása.

Az sem magától értetődő, hogy a vallási szabályok (parancsok, törvények) pusztán megtartását követően bárkinek is joga keletkezne Istennel szemben. A vallásnak általában nem ez a lényege. A kereszténységnek pedig különösen is

³ Kezdetben van a viszony: mint a lényeg kategóriája, mint készenlét, mint befogadásra kész forma, mint lélekmodell; a viszony apriorija; a velünk született Te. Buber, M.: *Én és Te*. Budapest, 1999. (A továbbiakban: Buber, 1999.) 35.

⁴ Otto, R.: *A Szent*. Budapest, 2001.

domináns vonása, hogy az Isten hajol az emberhez, és nem fordítva.⁵ A protestáns bölcselet, Kierkegaard különösen élesen fogalmazza meg ezt: Istennel szemben soha nem lehet igazunk.⁶ Ha ugyanis szeretünk valakit, akkor mindig azt akarjuk, hogy neki legyen igaza velünk szemben, és még fokozottabban van ez így az Istenszeretettel. A vallás mint istenélmény elsődlegesen nem az embertől indul, ilyen értelemben az embernek ebben nincs kezdeményező szerepe.

A vallás ortopraxisa a vallási közösségek gyakorlata, keresztény közegben nevezhetjük ezeket leegyszerűsítve az egyházaknak. Az egyházakban az azonos vallású emberek a maguk emberi módján alakítják ki azokat a szabályokat, amelyek az istenükhöz köti őket. A formális egyházhoz való tartozás, illetve egyházi gyakorlat azonban nem minden további nélkül azonos a vallás tiszta lényegével. Ahogy Szent Ágoston is rámutatott a *De Civitate Dei* című munkájában. Az Isten állama (*civitas Dei*) nem teljesen azonos az egyházzal, és a földi állam (*civitas terrestris*) pedig nem az istentelenek birodalma. Az Istenhez tartozás valódi kritériuma „*az Isten szeretete egészen önmagunk megvetéséig*”, a földi államé pedig „*önmagunk szeretete Isten megvetéséig*”.

Az egyház fordítja le gyakorlatra azt a kötelességet, hogy az egyén ragaszkodjon a Teremtőjéhez, értékesnek fogadja el az életet (akár jelenvaló, akár túlvilági formájában). Pontosan emiatt az egyházaknak és azok vezetőinek fokozott figyelemmel kell lenniük arra, hogy a vallás parancsait hogyan fordítják le a helyes gyakorlat nyelvére. Vagy például a „*ne ölj*” szabályt a maga konkrétságában hogyan értelmezik a hétköznapiakban. A helyes értelmezéshez az egyházaknak (azok képviselőinek) mély és világos istenképpel kell rendelkezniük. Olyan képpel, amely szerint minden ember megismételhetetlen érték az Isten szemében.

⁵ Hogyan lehetne például az alábbi szavakat akár tisztán erkölcsi, akár jogi kategóriaként értelmezni, annak ellenére, hogy szerepel köztük a parancs szó:

„*És most halld, Izrael! Mi más kíván tőled az Úr, a te Istened, mint azt, hogy féld az Urat, a te Istenedet? Járj az Úr útjain, szeresd őt, és szolgálj a te Uradnak, Istenednek teljes szívedből és teljes lelkedből! Tartsd meg az Úr parancsait és rendeléseit, amelyeket ma adok neked, hogy jó dolgod legyen!*”

Nézd, az Úré az ég, a magasságos ég, a föld és minden, ami rajta van! Mégis a ti atyáitokat kedvelte és szerette az Úr. Az ő utódaikat, vagyis titeket választott ki minden nép közül, miként ez ma nyilvánvaló előttetek.

Metéltétek tehát körül szíveteket, és ne keményítsétek meg nyakatokat, mert az Úr, a ti Istenedek a legfelségesebb Isten, a legnagyobb Úr, nagy, hatalmas és félelmetes Isten, aki nem néz sem személyre, sem ajándékra. Igazságot szolgáltat árvának és özvegynak, szereti a jövevényt, élelmet és ruházatot ad nekik. Szeressétek ti is a jövevényeket, mert egykor ti is azok voltatok Egyiptom földjén!

Féld a te Uradat, Istenedet, csak öneki szolgálj, őhózzá ragaszkodjál, és az ő nevére esküdj! Ő a te dicsőség és a te Istened! Ő művelte azokat a nagy és félelmetes dolgokat, amelyeket tulajdon szemed látott.” MTörv 10,12–21.

⁶ Az épületes, mely abban a gondolatban van, hogy Istennel szemben soha nincs igazunk, in: Kierkegaard, S.: *Vagy-Vagy*. Budapest, 1978. 995.

⁷ Szent Ambrusnál hasonló értelemben szerepel a *casta meretrix* fogalma. http://it.cathopedia.org/wiki/Casta_meretrix. Letöltve: 2017. november 8.

ERKÖLCS

Amíg a vallás elsősorban az Isten–ember viszonyban értelmezhető, addig az erkölcs a közösség–egyén viszonyban. Az erkölcs rendeltetése, hogy a társadalmi együttélésnek értelmet adjon (hogyan cselekszem jól a közösségemben?), továbbá hogy a cselekvést az egyén a saját identitásában is értelmezze (mit mond a lelkiismeretem). Az erkölcsben az egyik mozzanat a közösségtől irányul az egyén felé (éthosz), a másik pedig az egyéntől a közösség felé (ethosz, morál). Az erkölcs célja, hogy a közösség élete, beleértve az egyén életét is, minél harmonikusabb, a közösség fenntartására minél alkalmasabb legyen. Az erkölcs célját tekintve olyan evolúciós előny, amelyik a közösség tartós fennmaradását biztosítja. Alapja a bizalom, az egymásra hagyatkozás és a közösségért való felelősségvállalás.

Az emberben a normatív *kell* (erkölcsi apriori) és a tényleges hétköznapi cselekvés (a szabályok szerinti élet) összetartozik, az ember képes az „igazságos” osztozkodásra és annak megértésére egyaránt. A főemlősök csak megszerzik a táplálékot, abból minél többet akarnak biztosítani maguknak, az emberek viszont az egyenlő elosztásra törekednek, sőt ajándékozásra is képesek. Az emberben tehát adott a segítség, informálás, osztozkodás (igazságosság) alapképessége. Kialakulnak azok a közösségek, amelyekben ezek az alapképességek szabályozottan alkalmazhatók, és amely csoportok el is várják a szabályok megtartását. A szabályozáshoz itt hozzátartozik a szankcionálás is, amelynek *ultima ratio*-ja a csoporthoz való tartozás/nem tartozás kimondása.

Az így születő normák még a gyermekek számára sem egyszerű játékszabályok vagy a jutalmazás elérésének eszközei, hanem egyének feletti entitások, amelyeknek társas ereje önmagában meghatározó, nem egyszerűen kapcsolódó instrumentális következmények. A társas normák tehát „*transzcendentálisak*” abban az értelemben, hogy nem a tekintélyhez, félelemhez, a kölcsönösség elvárásához vagy éppen a nyelvhez, közgondolkodáshoz tapadnak (nem normatív etika), hanem egyúttal apriori adottak is (normatív etika). Ez az apriori adottság kapcsolódik az ember „*mi tudatához*”. A „*mi intencionalitás*” teszi lehetővé, hogy az ember áldozatot vállaljon, segítsen. A normák kötelező erejének apriori lényege, hogy „*mi ezt így csináljuk*”.

Az emberi normák megfogalmazódása, a „*mi tudat*” normatív körvonalazása az az evolúciós előny, amelyik az emberi fajt ennyire életképessé tette. A táplálkozásnak, a javak elosztásának, továbbá a szexualitásnak, illetve az incesztkötődések kizárásának a szabályozása volt az az alapvető társas norma, amely a közösség, a „*mi*” továbbélését ennyire sikeressé tette. A „*mi tudat*” egyszerre jelent lehetőséget és kényszert. Lehetőséget a saját érvényesülésre, és kényszert a másik érvényesülésére vagy érvényesülése lehetőségének elfogadására is. Ennek a magasabb

érzelmi szintű megfelelője a felelősségtudat és a szeretet. Az igazi erkölcs nem egy egyszerű „én-te” viszony, hanem komplex „mi” kapcsolat.⁸

Az erkölcs ortopraxisa az erkölcs gyakorlati megvalósulása szokás⁹ formájában. Az „így szoktuk, így van rendjén” magatartás vezet az erkölcsi normák definiálásához, az erkölccsel ellentétes cselekedetek szankcionálásához. A szokásról való diskurzus, a szokások különbözősége lazítja fel az erkölcs eredeti jelentését.¹⁰ Az, hogy a normák szabályozása vagy az élet gyakorlata felől közelítünk, adja a normatív ill. nem normatív etikák közti különbséget, továbbá csábít bennünket arra, hogy az erkölcsöt a jog által kiválthatónak tekintsük. Valójában az erkölcs az emberek közösségi létén alapul. Nagyon jól látja ezt Kant, amikor megállapítja, az egyénnek nem az a feladata az életében, hogy boldog legyen, hanem hogy (másokra is figyelemmel), teljesítve a kötelességét, méltó legyen a boldogságra. Az erkölcs szoros kapcsolatban áll az ember közösségi létével (természetével) és a józan ésszel egyaránt. A gyakorlat során olyan szokásoknak kell kialakulniuk, amelyek egyszerre szolgálgják a csoport egységét, és egyúttal lehetővé teszik a más csoportokkal való széleskörű együttműködést, a túlélés érdekében is. A napi gyakorlat során úgy kell az erkölccsel kapcsolatos tudatosságot növelni, hogy a sokféleségből fakadó nyitottság és a csoport érdekét szolgáló zártság megfelelő egyensúlyban legyen, mindig szem előtt tartva, hogy az erkölcsi cselekvés öncélúságán és belső evidenciáján túl fontos célj az egyén és a közösség túlélése is.

JOG MINT IGAZSÁGOS REND

A jog ortodoxia szintjén való definíciójának megtalálása nagyon nehéz feladat, hiszen a „mi a jog” kérdésre nincs egységes válasz. Jelen tanulmányban a jogot mint igazságos rendet értelmezzük. Az igazságos itt tisztán művelési értelemben jelenik meg, azaz igazságos az, ami megfelel a jogrend játékszabályainak. A jog azonban sohasem képes önmagát megalapozni, és így igazságos lenni. A jog alapja nem lehet más, mint a jogot mint társadalmi méretű játékszabályt alkotó ember erkölce és vallása. Ettől függetlenül azonban a jog sem nem pusztán vallási sem nem kizárólag erkölcsi jelenség.

⁸ Birher N.: *Ius, fas, mos: The emergence of Norms*. In: *Deliberationes*, VIII/3. 11–20.

⁹ Fogalmi kiindulópontként úgy foglalthatjuk össze az erkölcs fogalmát, mint a társadalom közösségének bevett meggyőződéseit, normáit és értékeit tagjai viselkedéseit illetően a jó és a rossz, a helyes és helytelen dimenziójában. Pokol B.: *Társadalomtudományi trilógia*. 2008. (A továbbiakban: Pokol, 2008.)45.

¹⁰ Azt a magatartási szabályt, amit egy mai társadalomban kényszerűen követni kell, ma már nem az erkölcsi normák mondják ki, hanem a jog szabályai. Pokol, 2008. 45.

A jogban az akarat nem öncélúan vezeti pórázon az értelmet, hanem azért, hogy a társadalom igazságos legyen. A jog az igazságosságra irányított akarat. Az egyének közössége a kölcsönös igazságosságra (negatívan megközelítve irigységre¹¹) épül, amely lehetővé teszi, hogy az egyén inkább veszítsen, semmint igazságtalan alkut kössön. Ebből fakad a törvényes igazságosság lehetősége, amely létrehozza az államot mint a rend garanciáját, majd ez az állam alkalmassá válik arra, hogy a osztó igazságosságot (*iustitia distributiva*) gyakorolja, és az egyének számára egyre hatékonyabb életfeltételeket biztosítson. Az egyre jobban élő egyének egyre teljesebben valósítják meg a kölcsönös igazságot (*iustitia commutativa*), és ezáltal az állam is egyre erősebb lehet (*iustitia legalis*). Röviden a fentieknek megfelelően hangzik Aquinói Szent Tamás jogi vonatkozású igazságelmélete.

A jogban az akarat elsődlegesen a hatalmon (uralmon¹²) keresztül jelenik meg. A jog az emberek között jelöl ki hatalmi viszonyokat, nevez meg jogosultakat és kötelezetteket. A jog eredeti értelmében igazságos, mindenkinek megadja azt, ami neki jár. Azzal együtt, hogy a jog igazságossága a társadalmi rend alapja, az igazságosság mint erény pedig már nem a jog, hanem az erkölcs értelmezési horizontjába tartozik.¹³ A jog célja a társadalmi rend egyértelmű meghatározása és fenntartása, ha szükséges akár szankciók alkalmazásával is. A modern európai társadalmakban megfigyelhető jelenség, hogy a jogrend egyre differenciáltabb rendszere összefügg a vallás és az erkölcs hatásának visszaszorulásával az adott társadalomban. Ebben a helyzetben a jog gyakran szívesen át is venné a vallás és az erkölcs funkcióját, ez azonban – pontosan a célok különbözősége miatt – lehetetlen.

A rend fenntartásának záloga ebben az esetben a rejtőzködő vagy nyilvánvaló erő alkalmazása. Az erő önmagában azonban nem lehet elégséges. Brentano megfogalmazásában: „... *Arndts pandektákat tartalmazó tankönyve szerint például a jog „az akarat uralma valamely tárgy felett ... a jogi tekintélyek ... nem vetik fel ... hogy az egyedi akarat miképpen működik saját jogkörében... A jog az egyes ember erőinek zavartalanul szabad, jogilag biztosított működése a legfőbb jó szolgálatában.*”¹⁴

Ugyan a definíció nem teljesen ellentmondásmentes, két dologra azonban rávilágít: egyrészt a jognak kötődnie kell valamiféle feltétlen bizonyossághoz, a legfőbb jóhoz, másrészt szükséges, hogy a jogot alkalmazó egyén vagy közösség rendelkezék erkölcsi tudattal.

¹¹ Ha irigylem a másik jelentős előnyét magammal szemben, bizonyos (negatív) értelemben egyenlőségre (igazságos elosztásra) való igényemet fejezem ki.

¹² A továbbiakban a hatalom fogalmát használjuk az uralom fogalmára is. A weberi különbségtételt itt nem tekintjük relevánsnak.

¹³ Lábady T.: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Budapest, 1998. 130–131.

¹⁴ Brentano, F.: *Az erkölcsi ismeret eredete*. Budapest, 1994. 125–126.

Elgondolkodtató Rudolf von Jehring definíciója a jogról, amely szerint a „*jog célja a béke, az eszköz, amely a céljához segíti, a küzdelem... A jog élete a küzdelem, a népek, az államhatalom, az osztályok és az egyesek harca.*”¹⁵ Ebből a definícióból is jól látszik, hogy az ortodoxia szintjén a jog, ahogy a vallás és az erkölcs is, a békét célozza. Az ortopraxis viszont már arról beszél, hogy minden jog küzdelem árán jön létre.

A kérdés pontosításában komoly eredményeket ért el Alexandre P. d’Entrèves, aki megállapítja, hogy a jogszabály erkölcs alá rendelése meghaladott és elfogadhatatlan, rámutat arra, hogy magának a jognak is van az erkölcsi kötelezettségtől eltérő, de attól nem elszakított jellege.¹⁶ Ez a jelleg pedig természetjogi jelleg, amelyik magából az emberből, mint a jog és erkölcs igazi céljából fakad.

A jog ortopraxisa a jog fogalmát nem feltétlenül az igazságosság, hanem gyakran inkább a hatalom irányából értelmezi. A jog így könnyen politikává alakul.¹⁷ A politikai harcban talpon maradt tekintélyek határozzák meg, hogy mi a jog, és rendelnek erőt a jog végrehajtásához. Az már csak technikai kérdés, hogy a politika az általa kijelölt jogalkotó tekintélyt az isteni akarat, az erkölcsi legitimitáció vagy éppen a demokrácia szavakhoz köti-e. Az igazságosság szerepét átveheti a hatalom kérdésének kódja. A jog értelmezése a gyakorlatban attól a természetjogi formulától, miszerint a jog természetjogi része az államhatalomtól független, eljut oda, amit a jogpozitivizmus állít, hogy ilyen független tartalom bizonyítható módon nincs. Új bizonyosságként az ész ad szilárd kapaszkodót a jognak, majd napjainkra eljutunk a tiszta akarat, a hatalom, a kényszeríthetőség fogalmaihoz. „*A jog gondolata ezzel szemben nem más, mint az akarat feltétlenül lehetséges módjainak szükségszerű kifejtése.*”¹⁸ – Stammler definíciója szerint.

A jognak ez a tisztán technikai értelme nemcsak komoly elméleti aggályokra ad okot, hanem a gyakorlatban is nehezen tartható. A társadalomnak ugyanis szüksége van arra, hogy az együttélés közösségi akarata megalapozott, értelmes és emberi legyen. A jognak, hogy fennmaradjon, szüksége van a szabad döntés eredményeként megszülető igazságosságra, ezzel együtt pedig alapként az erkölcsre és a vallásra egyaránt.¹⁹

¹⁵ Jehring, R.: *Küzdelem a jogért*. In: Varga, 1998. 1.

¹⁶ d’Entrèves: *A természetjog*. In: Varga, 1998. 197.

¹⁷ Anzenbacher, A.: *Keresztény társadalometika*. Budapest, 2001.

¹⁸ Stammler, R.: *A jogtudomány elmélete*. In: Varga, 1998. 98.

¹⁹ Vö.: Kant, transzcendentális dialektika transzcendentális ideái.

KÖVETKEZTETÉSEK

Európai kontextusunkban a vallás, erkölcs, jog alapfogalmainak közelebbi meghatározása után egyértelmű, hogy mindhárom fogalom a „találkozásról”, az egyéni és közösségi emberi életről szól, azonban mindhárom terület – relatív autonómiája folytán – világosan megkülönböztethető egymástól. Ez az distinkció azonban semmiképpen sem jelentheti az egyik vagy másik fogalom egyeduralmát a hatalmi térben, hanem pontosan a megfelelő együttműködés lehetőségének megalapozását kívánja. A találkozás, a személyek közötti viszony a közös alap, amely minden élet forrása. Szellemi és biológiai értelemben egyaránt. Minden valóságos élet találkozás.²⁰ Ez a közös alap kell, hogy meghatározza a jog, erkölcs és vallás együttműködését is.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy az ortopraxis szintjén, éppen a „találkozás” miatt ne kapcsolódnának egymáshoz a fogalmak. Az egyház, a „jó szokások” megteremtésének igénye és a politika gyakran kapcsolódnak össze közvetlenül is. A demokratikus rendnek szüksége van olyan értékekre, amelyeket ez a rend önmagában nem tud előállítani. A politika, a társadalom és az egyház együttműködésének szükségszerűsége a közjó érdekében ezen a szinten nyilvánvaló. Az együttműködés során azonban el kell kerülni egymás instrumentalizálásának kísértéseit, hiszen ennek komoly veszélyei is vannak. Mégis fontos hangsúlyozni, hogy a gyakorlatban megjelenő kapcsolódási felületek esetleges konfliktusai és kísértései nem szüntetik meg a jog, az erkölcs és a vallás relatív autonómiáját, azt a tényt, hogy egyik társadalmi jelenség sem kényszerítheti maga alá a másikat. A kapcsolatuk azért nem egyszerű alá vagy fölé rendeltség, nem is egyszerűen közös bennfoglaltság, mert a keresztény alapokból kifejlődő európai vallás, erkölcs és a jogértelmezés az igazság elégséges, biztos ismeretének, az emberi szabadság és a személyi méltóság tiszteletének alapján, valamint az egyén és a közösség legalább egy bizonyos mértékű szolidaritásának a talaján áll. Ebből következik a békés párbeszédre való törekvés, a kommunikáció és a kooperáció.

Az európai keresztény kultúrkör embere számára tehát lényeges a világos megkülönböztetés: az ember nem tud vallás, erkölcs és jog nélkül teljes emberként élni. De sohasem gondolhatja azt sem, hogy az Isten majd minden részletében szabályozott erkölcsöt vagy explicit jogot ad közvetlenül, vagy éppen hogy az erkölcs kiváltja az Istent, esetleg a jogrend feleslegessé teszi az erkölcsöt vagy a vallást. Mindegyik fogalom a maga eredeti valóságában a „találkozás” alapkategóriája. Találkozás a „teljesen mással” találkozás a Másikkal, találkozás a jogosulttal/kötelezettel.

Ha ezt a világos distinkciót nem értik, vagy nem veszik figyelembe, akkor keletkeznek olyan elképzelések, hogy egy isten valakit szent vagy nem szent háborúba küld, vagy pusztán azért, mert erkölcsös vagyok, a mennybe kerülök. Vagy éppenséggel, miért lenne erkölcsi kötelességem a jog megtartása?

²⁰ Buber, 1999. 15.

Ezek olyan fogalmak, amelyek között a leegyszerűsítő összekapcsolás inkább csak rövidzárlatot eredményez. Ezzel együtt viszont az is teljesen világos, hogy a három fogalom csak együtt adja a „találkozás”, a valóságos élet teljességét. A vallás az erkölcs és a jog megvalósítása folyamatos kölcsönhatásban van a gyakorlatban. Az egyház alakítja a társadalmat, a társadalom a politikát, és viszont. A szokások hatással vannak a közéletre. Az ezeken a területeken tapasztalható, egyébként természetes konfliktusok viszont soha nem vezethetnek oda, hogy a vallás, az erkölcs vagy a jog létét kérdőjelezzük meg. Az ortodoxia szintjén elemzett fogalmakat meg kell hagyni a maguk tisztaságában, elkerülve ezzel az olyan leegyszerűsítő és ezért hamis kijelentéseket, hogy a vallások a háború forrásai, az erkölcs relatív, vagy nincs igazság.²¹

Hans Kelsen úgy véli, hogy a jog és az erkölcs között az egyetlen közös vonás az lehet, hogy mindkettő norma, azonban tartalmilag nem lehetnek azonosak, mivel szerinte több morál ill. abszolút igazságosság létezhet. Csak egy vallás közbejötté abszolutizálhatná végérvényesen az erkölcsöt és a jogot.²² Egy vallás abszolutizálása viszont nem várható el a modern társadalomban. Mivel nincs abszolút érvényű kapaszkodó, Kelsen elismeri, hogy minden mérce relatív. Az ember feladata pedig, hogy együtt tudjon élni ezzel a relativitással. Ezzel a gondolattal egészen addig nem is volt semmi baj, amíg nem diktátorok állították fel abszolútként saját relatív erkölcsi mércéjüket, például a II. világháború alatt faji kérdésekben. Valamiféle kölcsönös kontroll megőrzéséhez feltétlenül fontos a vallási, erkölcsi, jogi identitás világos kijelölése és megőrzése. Ha gyengül az ortodoxia, egyre gyengébb lábakon fog állni az ortopraxis értelmi megalapozása, és a gyakorlat is gyengül vagy célját téveszti.

A keresztények hite szerint a kereszténység győzelemre rendeltetett. Ehhez a győzelemhez a kereszten és nem a harcon át vezet az út. A kereszt Krisztus szolgáló, önátadó és önfeláldozó szeretetének a foglalatja. Úgy tűnik azonban, mintha Európa jóllakott és megfáradt fele kényelemből és félelemből már rég lemondott volna hitéről, nemcsak a kereszt kiszolgáltatottságáról, és nemcsak

²¹ Így tehát azt, ami más erények cselekedeteiben helyes, amire az erény mint sajátos tárgyára irányul, kizárólag a cselekvőhöz viszonyítva kapjuk meg. Azt pedig, ami az igazságos cselekedetben helyes, a cselekvőhöz való viszonyítás nélkül, máshoz viszonyítva állapíthatjuk meg: azt mondjuk ugyanis igazságos cselekvésnek, ami valamilyen egyenlőség szerint megfelel a másiknak, például a jogos bér kifizetése a nyújtott szolgáltatásért. Így tehát azt mondjuk igazságosnak, mintegy az igazságosság helyességét tartalmazónak, amire az igazságos cselekedet irányul, nem véve figyelembe, hogy miképpen jön létre a cselekvőtől. De más erények esetében a helyes csak annak alapján állapítható meg, hogy miképpen ered a cselekvőtől.² Ezért az igazságosság tárgya, amit igazságosnak mondunk, sajátosan, más erényeknél jobban önmaga szerint határozható meg. Ez pedig a jog. Tehát nyilvánvaló, hogy a jog az igazságosság tárgya. Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Varga Cs. (szerk.). Budapest, 2011. 214.

²² Karácsony A.: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. 2000, 41. Sajátos, hogy az 1900-as évek első felében a jog és erkölcs elválasztását látták a jogpozitívizmus vívmányának, valójában nem elválasztásról volt szó, hanem arról, hogy a jog maga alá próbálta gyúrni az erkölcsöt, elvéve ezen utóbbinak a társadalomformáló jelentőségét. Horváth B.: *Az erkölcsi norma természete*. Máriabesnyő, 2005. 143–144.

a harcról, de a pillanatnyi jólét bűvöletében még a kritikus gondolkodásról és az önvédelemről is. Ha Európa nem újíttja meg keresztény identitását, ha az élet helyett továbbra is a halál kultúráját választja, ha nem lesznek utódai, és a demográfiai tél demográfiai jégkorszakká válik, akkor egy olyan vákuumot hoz létre a saját területén, amely ide vonzza azokat, akik számára az élet, a család, az utódok, a közösség, az erkölcs, a vallás annyira fontos, amennyire ezt sok kortársunk még elképzelni sem képes.

Az, hogy világos célképzet nélkül nincs túlélés, olyan empirikus tény, amelyet semmilyen társadalmi diskurzusban nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Hermann Kantorowicz 1906-ban álnéven megjelent *Der Kampf um die Rechtswissenschaft* című munkájában már felismeri, hogy a jurisprudenciának, jogtudománynak, amely „*oly sok rosszat tanult mesterétől a teológiától*” jó útra kell térnie, ugyanúgy, ahogy maga a teológia is kezd jó útra térni, azaz szakít a fikciókkal, és a vallás igazi lényegére koncentrál, ugyanúgy a jognak is meg kell találnia az igazi lényegét, az igazságosságot. „*A mozgalom tehát minden erejével egyetlen célra törekszik, mely az összes említettet magába zárja: az igazságosságra, mely minden jogi ténykedés legmagasabb célja.*”²³

ÖSSZEZÉS

A keresztény ihletésű európai kultúra összefüggésében egy hosszú fejlődés mai álláspontja szerint a jognak, az erkölcsnek és a vallásnak együtt kell működni, anélkül, hogy egymás területére közvetlenül be kívánnának avatkozni. Le kell leplezni azokat a téveszméket, amelyek szerint a vallás vagy éppen az erkölcs lenne a konfliktusok forrása. A konfliktusok jellemzően abból fakadnak, hogy etnikai, gazdasági, jogi problémákat vallási, erkölcsi mázzal kennek be, elfedve a problémák lényegi forrását. A tisztánlátás a problémák megoldásának első mozzanata. Ha Európa végre hajlandó lesz saját vallási, erkölcsi és jogi identitásának történelmi előfeltételeivel őszintén szembenézni, ezek elméleti implikációit megérteni és a gyakorlatban ezek megvalósítására törekedni, akkor lesz képes más kultúrák tőle eltérő vallási, erkölcsi és jogi alapstruktúráinak megismerésére, az adott esetben szükséges mértékű önvédelemre, a párbeszédre és a segítségre, az egész ember és minden ember fejlődésének békés előmozdítására.

Dr. habil. Birher Nándor
főiskolai tanár
Gál Ferenc Főiskola
Társadalomismeret Tanszék

Ft. Dr. Janka Ferenc
főiskolai docens
Gál Ferenc Főiskola
Filozófia Kar

²³ Kantorowicz, H.: *Küzdelem a jogtudományért*. In: Varga, 1998. 65., 70.